

УДК 316.3:94(100+477)"1914/1918"

Олександр Реєнт (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України,

заступник директора Інституту

історії України НАН України

E-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcsd.org/0000-0001-5141-7445>

Прояви доброчинності та соціальної солідарності в українському соціумі періоду Першої світової війни

У статті висвітлюється діяльність української інтелігенції в різних структурах доброчинних організацій у часи Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, доброчинність, «Товариство півдня Росії», Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту.

Oleksandr Reient (Kyiv)

Doctor of Historic Sciences, Professor,

Corresponding Member

of National Academy of Sciences of Ukraine

Vice Director of Institute

of History of Ukraine of NAS of Ukraine

Manifestations of charity and social solidarity in ukrainian society during the First world war

During the First World War, a wide range of charitable organizations were established in tzar Russia. They provided assistance to the army and the inhabitants who suffered from the War, took care of the wounded and ill soldiers. These were the All-Russian Zemskyi Union (Zemskyi Union), the All-Russian Union of the City (City Union), the Committee of the All-Russian Union of the towns of South-Western Front, which was operating in Ukraine, and partly the Committee of Grand Duchess Tetiana Mykolaivna to help the population suffered from the War (Tetiania Committee).

National organizations, including the Ukrainian Society, known as the Northern Life Society, which was established in Kyiv in early May 1915, provided all possible assistance to the suffered. The Ukrainian intelligentsia worked in various charitable organizations and played an important role in educating children. Thus, representatives from various public groups and population layers took an active part in the activity of public organizations of Ukraine.

In order to treat ill and injured soldiers, a wide network of hospitals and infirmaries was established. Refugees and exiles were provided with food products, they received medical help, clothes and foot dressing. Schools and shelters were opened for their children. The notable role in these activities belonged to Ukrainian intelligentsia.

Key words: World War I, charity, «Society of the South of Russia», Committee of the All-Russian Union of the towns of South-Western Front.

У роки Першої світової війни в царській Росії було створено на додаток до існуючих, широкую мережу доброчинних організацій, які надавали допомогу армії та постраждалому від війни населенню, опікувалися пораненими й хворими

воїнами. Але ми обмежилися в даній праці висвітленням діяльності в основному тих із них, що мали безпосередній зв'язок з буржуазно-ліберальною опозицією стосовно правлячого режиму, котра боролася за посилення свого впливу

в суспільстві. З цього погляду заслуговують на увагу Всеросійський земський союз (Земський союз), Всеросійський союз міст (Міський союз), Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, діяльність якого відбувалася в Україні, та частково Комітет Великої княжни Тетяни Миколаївни для допомоги потерпілому від війни населенню (Тетянинський комітет). За численними свідченнями, зокрема генерала-квартирмейстера Ставки верховного головнокомандувача Ю.М. Данилова, «санітарна справа була єдиною, до якої були допущені громадські сили на початку війни»¹. Під тиском обставин, які диктувала війна, особливо після Горлицької катастрофи весною 1915 р., уряд змушений був піти на поступки. Земський і Міський союзи були залучені до виробництва й постачання військам зброї, боєприпасів та іншого необхідного армії спорядження, що проаналізовано авторами в першому розділі дослідження. Проте й після цього влада жорстко контролювала громадські організації, гальмувала їхні зусилля, спрямовані на мобілізацію промисловості для потреб армії. За свідченням працівників Міського союзу, громадські організації в Україні переслідувалися². Правлячий режим боявся більше, ніж вогню, посилення їхнього впливу в суспільстві*.

Земський союз було створено на з'їзді представників місцевих земств 30 липня 1914 р. Від українських губерній в його роботі брали участь такі особи: від Катеринославщини – К.Д. Гесберг, Київщини – М. Суковкін, Полтавщини – Є.Є. Саранчев, Таврії – Я.Т. Харченко, Харківщини – П.П. Добросільський, Чернігівщини – Рачинський і Бакуринський та ін. З'їзд ухвалив постанову про створення Головного комітету Земського союзу, губернських і повітових комітетів для надання санітарної допомоги армії. Головноуповноваженим союзу було обрано князя

Г.Є. Львова. На зібранні було оголошено, що загальна сума внесків губернських земств на рахунки Всеросійського земського союзу досягла 6 млн карбованців, з них від земств України надійшло 1,1 млн, Катеринославське губернське земство пожертвувало 100 тис., Подільське – 500 тис., Полтавське – 100 тис., Таврійське – 100 тис. крб, Харківське – 150 тис., Херсонське – 100 тис., Чернігівське – 50 тис. карбованців³.

Без активної участі земств годі було й думати про забезпечення військ продовольством та необхідним спорядженням. Через ці та інші невідкладні потреби армії уряд змушений був офіційно визнати діяльність Земського союзу з 12 серпня 1914 р.

У складних умовах перебувало в Російській імперії міське самоуправління. Його діяльність була обмежена правовими нормами урядового Положення 1890 р., згідно з яким міста були позбавлені можливості об'єднуватися навіть навколо губернських центрів. Без дозволу влади всякі об'єднання громадян не могли функціонувати й були приречені на розгін. Але обставини, що диктувалися війною, виявилися сильнішими, і 8–9 серпня 1914 р. на установчому з'їзді міських голів у Москві було створено Всеросійський земський союз. 16 серпня 1914 р. його затвердив Микола II. Головноуповноваженим Союзу було обрано міського голову Москви М.В. Челнокова, а його товаришами – М.І. Терещенка й О.І. Гучкова⁴.

У роботі з'їзду взяли участь 110 осіб від 50 губернських і 20 повітових міст царської Росії. На зібранні було оголошено, що міністр внутрішніх справ Маклаков не задовольнив клопотання щодо включення в програму роботи з'їзду навіть питань допомоги сім'ям запасних воїнів, які були мобілізовані до діючої армії. Було дозволено обговорити тільки шляхи і способи надання допомоги пораненим воїнам. До відома учасників

¹ Данилов Ю.Н. На пути к крушению // Военно-исторический журнал. 1991. № 10. С. 80.

² Известия Главного комитета по снабжению армии. 1915. № 4–5. С. 184.

* Страх перед організацією громадян у незалежні від держави структури навіть для вирішення господарських і побутових проблем був притаманний авторитарним режимам усіх часів. На це проливають яскраве світло, зокрема, протоколи врядування за доби піднесення Римської імперії, які дійшли до нас у вигляді листування імператора Траяна з Плінієм Молодшим, управителем провінції Віфінія–Понт. «Пліній: Велика пожежа спустошила Нікомедію. Чи буде гаразд, якщо сформувати товариство пожежників зі 150 чоловік? Траян: Ні. Корпорації, хоч як вони себе називають, неодмінно обертаються на політичні об'єднання... // Дейвіс Н. Європа. Історія. К.: Основи, 2000. С. 206–207.

³ Киевская земская газета. 1914. 8 авг.

⁴ Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. 1916. № 1. С. 4. (далі – Вестник...)

з'їзду було доведено також вказівку голови уряду І.Л. Горемікіна про те, що створені громадські організації для задоволення викликаних війною потреб повинні звертатися за фінансовою підтримкою до держави. Для цього Земському союзу відпускатися 4 млн крб, а Міському – 3 млн крб. Проте надходження фінансових засобів громадським організаціям було надзвичайно ускладнено й відбувалося за такою схемою: клопотання до канцелярії Особливої наради генерала Фролова при штабі верховного головнокомандувача; розгляд справи в Міністерстві фінансів; зрештою, остаточне вирішення питання щодо фінансування громадських організацій в Раді міністрів. Проте обчислення фахівців засвідчили, що для надання нагальної допомоги хворим і пораненим воїнам Міському союзу потрібна сума в розмірі 26,1 млн крб.⁵ Керівництво Земського і Міського союзів певною мірою координувало свої зусилля з надання допомоги постраждалим від війни воїнам. У 1915 р. обидві організації створили спільний Головний комітет з постачання армії – Земгор.

У вересні 1914 р. було створено Тетянинський комітет з відділеннями в губернських центрах. Активну участь у діяльності Київського відділення Тетянинського комітету брали відомі в Україні громадські діячі, вчені та літератори – Ф.Р. Штейнгель, С.О. Єфремов, М.П. Василенко та ін. Повсякденне керівництво відділенням здійснював А.К. Ржепецький, котрий декілька років по тому, за гетьманства П. Скоропадського, перебував на посаді міністра фінансів.

У 1915 р. розпочалась активна діяльність Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, в роботі якого було активно задіяно немало майбутніх діячів української національної революції – Д.І. Дорошенко – уповноважений Комітету і керівник відділу харчування й допомоги потерпілим від війни; А.В. Ніковський – керівник відділу постачання; А.Г. В'яз-

лов – уповноважений Комітету при штабі 8-ї армії. Відповідальним за загальне керівництво організацією був Ф.Р. Штейнгель⁶.

Результати діяльності благочинних організацій багато в чому визначалися підтримкою громадськості на місцях. У вересні 1914 р. в Києві було проведено з'їзд міських голів губернії. На пропозицію його організаторів, до Міського союзу приєдналися Черкаси, Бердичів, Сквиря, Звенигород та деякі інші повітові міста й внесли на його банківські рахунки грошові суми в розмірі 500 крб. кожне. Але Уманська дума відмовилася від входження в Союз⁷. У тому ж місяці до Міського союзу приєднався ряд інших губернських і повітових міст України. Фінансовий внесок Чернігова в касу Союзу становив 3 тис. карбованців. 18 жовтня з'їзд міст Харківської губернії ухвалив рішення про створення обласної організації міст для надання допомоги хворим і пораненим воїнам⁸.

До Міського союзу могли входити всі губернські та обласні міста, а з повітових тільки ті, річний бюджет котрих був не менше 300 тис. карбованців. Виходячи з цього, до Міського союзу спочатку приєдналися тільки 29 повітових міст з усієї Російської імперії⁹. Але їх кількість швидко зростала і наприкінці жовтня 1914 р. в ньому налічувалося 272 міста, з них 201 повітове. Їхні грошові внески в касу Союзу перевищили 607 тис. карбованців¹⁰. У подальшому до Міського союзу приєднувалися нові міста, й у березні 1915 р. їх кількість досягла 385¹¹. У серпні 1916 р., тобто після двох років війни, в Міському союзі налічувалося 474 міста, що були об'єднані в 13 обласних і губернських організацій. Кількість службовців Міського союзу в тилу й на фронті становила 30 тис. осіб¹². З числа українських міст, які ввійшли до складу Союзу за півтора року війни, у 82 функціонували губернські й повітові комітети, а в трьох – обласні¹³.

⁵ Известия Киевской городской думы. 1914. № 9. С. 117.

⁶ Вестник... 1916. № 1. С. 52; № 3. С. 36.

⁷ Известия Киевской городской думы. 1914. № 9. С. 117.

⁸ Там само. С. 120.

⁹ Там само. С. 120–121.

¹⁰ Там само. № 11. – С. 81.

¹¹ Черниговская земская неделя. 1915. 20 марта.

¹² Киевские городские известия. 1916. № 7–8. С. 138.

¹³ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. IV. К., 2002. С. 162.

За сприяння місцевої влади, громадських і підприємницьких організацій проводилися збори коштів на користь жертв війни, створювалася мережа лікарських закладів для поранених і хворих воїнів. Рада з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я асигнувала кошти на облаштування двох пересувних лазаретів та устаткування стаціонарного шпиталю в Харкові на 200 ліжок¹⁴. У серпні 1914 р. відомий підприємець і меценат М.І. Терещенко відкрив за власні кошти лазарет у Києві на 300 ліжок. Інші члени сім'ї Терещенків обладнали притулок для нижніх чинів з ампутованими кінцівками, лазарети і шпиталь для поранених солдатів і офіцерів на 270 ліжок¹⁵.

Тривога за рідних і близьких, мобілізованих до армії, стимулювала благочинну діяльність громадських організацій та всього населення. Навіть невеликі кооперативи організовували пожертвування потерпілим від війни розміром від 50 до 700 крб.¹⁶ Загалом це становило немалі грошові суми. На початку 1915 р. чернігівський часопис повідомляв про відправлення пожертвувань з губернії у діючу армію в розмірі 700 тис. карбованців¹⁷.

Однак найбільш масштабною була допомога жертвам війни з боку міських дум і земств, що ввійшли до Земгору. Вже наприкінці липня 1914 р. Київська міська дума ухвалила постанову про спорядження для діючої армії двох загонів – шпиталів на 50 ліжок кожний; облаштування в місті лазаретів на 100 ліжок для проведення хірургічних операцій; асигнування Маріїнському товариству Червоного хреста 30 тис. карбованців для організації та підготовки спеціального Київського загону сестер-жалібниць; надання 150 тис. карбованців для допомоги солдатським сім'ям¹⁸. У наступному місяці зібрання міської думи зобов'язалося обладнати шпиталь на 300 ліжок і утримувати його за рахунок по-

жертвувань різних установ і приватних осіб. До кінця 1914 р. в Києві було облаштовано 9 шпиталів на 6185 ліжок, що знаходились у віданні Міського союзу. Одні з них утримувалися на фінансові засоби міста, інші – на субсидії військового відомства, пожертвування громадських організацій та приватних осіб¹⁹.

Протягом кількох тижнів Україна покрилася густою мережею лікарських закладів. За активної участі міських дум і земств та сприяння військового відомства облаштовувалися великі шпиталі на території Правобережної України: у Бердичеві – на 6 тис. ліжок, у Черкасах – на 3,5 тис., в Умані – на 450 ліжок²⁰. З'їзд міських голів Таврійської губернії обговорив 2 вересня 1914 р. різні аспекти надання лікарської допомоги хворим і пораненим воїнам. Міські самоуправління губернії зобов'язалися облаштувати 1107 ліжок, з них 946 за рахунок громадських організацій і приватних осіб. Найбільші витрати взяли на себе Сімферополь, Мелітополь, Бердянськ, Євпаторія та інші міста²¹.

Чернігівський губернський комітет Міського союзу ухвалив постанову про організацію своїми засобами шпиталів у повітових містах: у Ніжині – на 900 ліжок, Конотопі – на 200, Новозибкові – на 200, Кролівцях – на 50 ліжок. Водночас облаштовувалися притулки для скалічених на війні солдатів: у с. Павлівна Мглинського повіту – на 40 ліжок, у Новозибківському повіті – на 200 ліжок, у с. Клинець Сурозького повіту – на 300 ліжок. Члени Чернігівського комітету клопотали, щоб Головний комітет Міського союзу асигнував засоби на утримання 2110 ліжок у шпиталях, 960 ліжок у притулках і сприяв забезпеченню їх медикаментами, перев'язочними матеріалами та хірургічним інструментом на 914 ліжок. Витрати на утримання одного ліжка становили 0,90 крб. на добу в шпиталях і 0,60 крб. – у притулках²².

¹⁴ Горно-заводское дело. 1914. № 35. С. 9501.

¹⁵ Ступак Ф. Благочинна діяльність на початку XX ст. // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. Чернівці, 2003. С. 152.

¹⁶ Черниговская земская неделя. 1914. 3 окт.

¹⁷ Там само. 1915. 20 марта.

¹⁸ Киевская земская газета. 1914. 25 июля.

¹⁹ Известия Киевской городской думы. 1914. № 12. С. 69.

²⁰ Там само. № 9. С. 117.

²¹ Известия Симферопольской городской думы. 1914. № 5–10. С. 2.

²² Известия Киевской городской думы. 1914. № 11. С. 119.

Утримання одного пораненого чи хворого воїна обходилося на Чернігівщині в середньому 0,35 крб. на добу, а обладнання одного ліжка – 22–25 крб. Для зменшення витрат громадськість організувала групи санітарів для безоплатного перенесення поранених. Візники перевозили їх від залізничних станцій до шпиталів без оплати. На утримання останніх робили внески громадські організації та приватні особи. Міська дума Чернігова асигнувала для цього 25 тис. карбованців²³.

Масштабну роботу з надання допомоги пораненим і хворим воїнам з перших днів війни виконало Харківське губернське земство. Ще до кінця серпня 1914 р. ним було обладнано 6 шпиталів на 500 ліжок у межах Харківського і Вовчанського повітів. Земці взялися також за організацію ще п'яти шпиталів в інших повітах губернії на таку ж кількість місць. Було прийнято ще й рішення обладнати за рахунок земських коштів шість санітарних вагонів для потреб військового відомства²⁴. Загалом організаціями Земгору в Україні було обладнано 12 санітарних потягів до кінця 1914 р. Для їх ефективного функціонування велася закупівля медикаментів, хірургічного інструменту і непромокального одягу.

Підтримка армії з боку громадськості не обмежилася наданням допомоги лікарськими засобами. Численні факти засвідчують солідні пожертвування населенням предметівповсякденного попиту. 10 листопада 1914 р. місцеві організації Міського союзу відправили залізницями в діючу армію 51 вагон з теплим одягом, взуттям та іншими товарами масового попиту, в тому числі з Харкова 20, а з Києва – 21 вагон²⁵. 2 грудня Кременчуцька міська управа відправила на фронт 2 вагони теплої одягу загальною вартістю 10 тис. карбованців²⁶. Напередодні зимового сезону 1915–1916 рр. організації Земського союзу вели заготівлю для військ теплої одягу, взуття і продовольства. Одним тільки Київським комітетом Земського союзу було заготовлено теплої одягу на 300 тис. карбованців²⁷.

Цікавим аспектом даної проблеми є питання щодо управління лікарняними закладами в системі Земгору. Ряд фактів засвідчує, що воно здійснювалося на колегіальних началах. У Києві, наприклад, шпиталі опікувалися радами, до складу яких входили такі особи: представник місцевого комітету Міського союзу, головний лікар, дама-піклувальниця від громадськості міста, представники установ і приватні особи, що надали приміщення, фінансові засоби тощо²⁸. При кожному шпиталі створювалася Дамська рада для нагляду за діяльністю різних галузей шпитального господарства. Дамські ради окремих лікарняних закладів об'єднувалися в Шпитальну раду в межах усього міста. Її голова була повноправним членом Київського комітету Міського союзу. Активну участь у діяльності шпитальних рад Києва брали О.Ф. Півторацька, Л.І. Страдомська, Н.І. Довнар-Запольська, О.І. Грабарь, Ф.П. Пироженко, М.М. Кобець, Б.Г. Тарновська, А.П. Ковалевська, М.М. Плахова, Н.В. Стражеско²⁹. Отже, в роки війни жінки України стали виходити за межі традиційної діяльності. Їх участь у важливій і складній справі надання допомоги постраждалим була цілковито новим явищем в історії імперського суспільства.

Від активності членів шпитальних рад, їхніх зв'язків з громадськістю і підприємницькими організаціями залежала деякою мірою якість харчування поранених і хворих солдатів. Яким же воно було? Для прикладу наведемо добову норму харчування в Одеському шпиталі Міського союзу:

1. Рано вранці чай з білим хлібом у необмеженій кількості.
2. Молоко з білим хлібом на сніданок.
3. Обід з двох страв.
4. Чай після полудня.
5. Вечеря з однієї страви і чаю.

У середньому в цьому шпиталі на одного хворого витрачалося понад двох фунтів білого і 1/4 фунта чорного хліба³⁰.

²³ Там само. № 9. С. 122.

²⁴ Донік О. М. Вказ. праця. С. 122.

²⁵ Известия Киевской городской думы. 1914. № 11. С. 85.

²⁶ Там само. С. 119.

²⁷ Там само. 1915. № 10. С. 101.

²⁸ Там само. 1914. № 10. С. 158–159.

²⁹ Там само. С. 160.

³⁰ Известия Одесской городской думы. 1916. № 1–4. С. 214–215.

Колосальні обсяги допомоги пораненим і хворим солдатам та офіцерам вимагали відповідних фінансових витрат, окрім тих, що надавалися громадськими організаціями і приватними особами. На початку війни Земський союз клопотав, щоб Рада міністрів надала йому 15 млн карбованців. Князь Г.Є. Львов пояснював це тим, що Земський і Міський союзи зобов'язалися організувати й утримувати шпиталі та лазарети на 200 тис. ліжок, а витрати тільки протягом першого місяця війни обчислювалися сумою в 22 млн карбованців. У відповідь уряд асигнував Земському союзу 15 млн карбованців³¹.

Щодо фінансування державою Земського і Міського союзів у тогочасних джерелах збереглися дещо суперечливі дані. Одна з причин цього полягає в тому, що засоби масової інформації не завжди враховували асигнування імперським столицям і Кавказу. Зокрема, в часописах повідомлялося, що з початку війни і до квітня 1915 р. Земгору було асигновано з державної скарбниці суму в розмірі 130 млн карбованців. Але подібні повідомлення викликали «здивування» керівництва Земгору. За інформацією останнього, обидва союзи отримали за вказаний період значно менше – близько 112 470 тис. карбованців, з них 35 млн надійшло до Петрограда й Москви³². Певною мірою показником обсягу діяльності Міського союзу може служити обіг грошових сум як із державної скарбниці, так і пожертвувань громадських організацій і приватних осіб. На 1 серпня 1916 р. обіг каси Головного комітету Міського союзу перевищив 125 млн карбованців. Проте до цієї цифри не включені суми на рахунках Москви, Петрограда й Кавказу, що мали пряме асигнування з державної скарбниці³³.

Обсяги допомоги пораненим і хворим зростали з кожним місяцем. Працівники Земгору мали допомагати їм на всьому шляху «від окопів до місць виздоровлення солдатів і офіцерів».

Про масштаби цієї роботи свідчить те, що тільки через шпиталі й лазарети Міського союзу до 1 січня 1916 р. пройшло 1260 тис. поранених³⁴. На 114 харчових пунктах Міського союзу, розташованих на шляху перевезення поранених і хворих воїнів, з 12 жовтня 1914 р. по 1 квітня 1915 р. було нагодовано понад 833 тис. осіб. Вартість харчування обійшлася в 98 757 крб.³⁵

Поступово діяльність доброчинних організацій поширилася безпосередньо на прифронтову зону. 17 жовтня 1914 р. на засіданні Центрального комітету Земгору було ухвалено постанову про спільну й планомірну діяльність Земського і Міського союзів у справі організації поблизу розташування військ складів і перев'язувально-харчових пунктів. Підрозділами Земгору організовувалися харчові пункти, лазні й пральні, велася боротьба з інфекційними хворобами, надавалася допомога біженцям і вигнанцям³⁶. До 1 квітня 1915 р. поблизу передових ліній вогню було впорядковано понад 50 лазень, де оздоровилися й отримали білизну та їжу понад 500 тис. солдатів³⁷. У містах, розташованих у ближньому від фронту тилу, будувалися склади й дезінфекційні камери, організовувалися медичні загони для щеплення від хвороб і лікування зубів³⁸.

Доброчинна діяльність Земгору набула розмаху в 1916 р. Згідно з кошторисом Міського союзу на друге півріччя 1916 р. сума витрат на трьох фронтах, що протистояли військам Центральних держав, обчислювалася цифрою 31 млн карбованців. Наприкінці другого року війни організаціями Міського союзу були впорядковані й утримувалися хірургічні шпиталі в 208 містах європейської частини Російської імперії, без врахування Москви, Петрограда, Кавказу і Фінляндії. Протягом першого року війни з Центрального складу Міського союзу було видано для лазаретів і шпиталів медикаментів на 1 млн карбованців, протягом другого року – на 3 млн, а хірургічного інструменту від початку війни до

³¹ Черниговская земская неделя. 1914. 30 окт.

³² Известия Киевской городской думы. 1915. № 4. С. 89.

³³ Киевские городские известия. 1916. № 7–8. С. 138.

³⁴ Лазанська Т.І. Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. IV. К., 2002. С. 86.

³⁵ Известия Киевской городской думы. 1915. № 3. С. 118–120.

³⁶ Там само. 1914. № 10. С. 110.

³⁷ Вестник Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. 1916. № 1. С. 8. Известия Киевской городской думы. 1915. № 4. С. 89.

³⁸ Известия Киевской городской думы. 1914. № 12. С. 47–48.

серпня 1916 р. – на 772 тис. карбованців. Оборот реалізованої білизни, господарського приладдя і продовольчих продуктів Центрального складу перевищив суму 27 247 тис. карбованців³⁹. Отже, добродійна діяльність організацій Земського і Міського союзів у роки війни характеризувалася широким діапазоном і розмахом.

Протягом усієї війни активною і доволі масштабною була добродійна діяльність Київського відділення Тетянинського комітету та Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. На початку війни зусиллями працівників Київського відділення Тетянинського комітету організовано збір коштів під гаслом «Київ – Польщі», що надходили на рахунки Комітету й призначалися для грошової та продовольчої допомоги біженцям з губерній Царства Польського. Збір на території Київської губернії становив 147 168 карбованців⁴⁰. У червні 1915 р. відкривалися харчові пункти поблизу розташування військ для біженців підрозділами Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. Як правило, вони організовувалися на швидкуруч і припиняли свою діяльність через подальшу евакуацію населення⁴¹. У серпні-вересні 1915 р. структурні підрозділи Комітету допомагали органам місцевої влади визначати маршрути руху біженців, вибирати місця зручних переправ через Дніпро обозів з худобою і фуражем⁴². Їхніми зусиллями було облаштовано медичний і харчовий пункти в Юрові Волинської губернії, інфекційну лікарню і харчовий пункт у Житомирі, санітарні й харчові пункти в Каневі, Катеринівці та Нікольській Слобідці Чернігівської губернії. Трохи пізніше Комітет субсидував створення аналогічних пунктів у Єлисаветграді, Смілі, Білозер'ї та в різних місцях Києва

– на товарній станції, Набережному шосе та Лук'янівці⁴³. Водночас підрозділи Комітету за сприянням вищого військового командування організовували неподалік від фронту лазні й пральні та «пересувні склади для діючої армії»⁴⁴. Останні стали доволі надійним джерелом забезпечення поранених воїнів і біженців медикаментами, продовольством, одягом і взуттям.

Для підтримки біженців уряд створив у структурі Міністерства внутрішніх справ Особливу нараду з благоустрою біженців, яка стала функціонувати з 10 вересня 1915 р. Проте організації Земгору стикалися з перешкодами в отриманні фінансових засобів з боку урядових установ. До листопада 1915 р. Особливою нарадою з благоустрою біженців було асигновано для надання допомоги біженцям 65 млн карбованців, з них організаціям Міського союзу – тільки 4 млн карбованців⁴⁵. За таких обставин реальна допомога біженцям нерідко залежала від пожертвувань населення. На рахунки Київського відділення Тетянинського комітету з 1 жовтня 1914 р. по 1 січня 1916 р. надійшло 1 328 269 крб. від населення і громадських організацій⁴⁶. Збір пожертвувань від киян для підтримки дітей біженців, організований 17 лютого 1916 р., становив 67 469 крб.⁴⁷ Протягом п'яти місяців, з 1 серпня 1915 р. по 1 січня 1916 р., на продовольчих пунктах Київського відділення Тетянинського комітету харчувалося понад 1013 тис. біженців і вигнанців⁴⁸. Міське самоуправління Києва мало підтримку від громадських організацій у справі організації харчових пунктів і притулків, в яких харчувалося щоденно близько 3 тис. дітей⁴⁹.

Допомога громадськості та всього населення благочинним організаціям визначалася не тільки грошовими внесками, а й одягом, взуттям, меди-

³⁹ Киевские городские известия. 1916. № 7–8. С. 139.

⁴⁰ Ежемесячник Киевского отделения Комитета ее императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий. К., 1916. № 1. С. 25. Далі: Ежемесячник...

⁴¹ Вестник... 1916. № 1. С. 24.

⁴² Черниговская земская неделя. 1915. 2 окт.

⁴³ Вестник... 1916. № 1. С. 24, 26.

⁴⁴ Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. К., 1916. № 1–2. С. 64.

⁴⁵ Известия Киевской городской думы. 1915. № 11. С. 85.

⁴⁶ Ежемесячник... 1916. № 1. С. 31.

⁴⁷ Там само. 1916. № 2–3. С. 68–71.

⁴⁸ Там само. 1916. № 1. С. 51.

⁴⁹ Известия Киевской городской думы. 1915. № 5. С. 4.

каменами та продовольством. На Київщині в листопаді 1915 р. було проведено збір пожертвувань для біженців продовольчими продуктами серед селян. Продукти приймалися працівниками Київського відділення Тетянинського комітету на станціях Південно-Західної залізниці до весни 1916 р. Селяни 12 повітів губернії зібрали 36 тис. пудів зерна, борошна, крупи, сала, цукру та інших продуктів, а також 51 тис. карбованців⁵⁰.

Повсякденну допомогу жертвам війни надавав Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, в підрозділах якого працювало багато української інтелігенції. Комітет мав у своєму розпорядженні мережу складів, млинів і власну потужну пекарню. Його відділ постачання заготовляв десятки тисяч пудів зерна для розмелу на млинах, а також сало, м'ясо та інші продовольчі продукти. Торговельний обіг Центрального складу Комітету лише за вересень 1916 р. становив 1 320 720 крб.⁵¹ На 15 вересня 1916 р. підрозділи Комітету обслуговували 89 містечок і селищ Східної Галичини, де місцевим мешканцям надавалася допомога медикаментами, харчовими пайками, організовувалися притуки для дітей тощо⁵².

Посильну допомогу потерпілим від війни надавали національні організації, серед них і українське товариство, відоме під назвою «Товариство півдня Росії», яке було створене в Києві на початку травня 1915 р. Його очолювали відомі громадські й культурні діячі – Д.І. Дорошенко, В.В. Ігнатович, В.Н. Леонтович та ін. Во-

сени 1915 р. в ньому нараховувалося близько 300 членів. Товариство організувало свої філії в Одесі й Чернігові. На їхні адреси надходили пожертвування від громадських організацій у вигляді субсидій, одягу, взуття і продовольчих товарів. Зусиллями його членів у Києві було облаштовано притулок для біженців і вигнанців, а дехто з останніх отримав житло.

Українська інтелігенція працювала в різних структурах доброчинних організацій і надавала великого значення навчанню дітей. У трьох початкових школах м. Києва навчалися 636 дітей біженців. Ще одну початкову школу, завідувачем якої став І.М. Стешенко, було відкрито при міському училищі на Подолі. В листопаді 1915 р. зусиллями працівників Київського відділення Тетянинського комітету став функціонувати у місті середній навчальний заклад, розрахований на 320 дітей. Тоді ж розпочали свою діяльність два польських середніх навчальних заклади, в яких навчалосся близько 500 учнів.

Таким чином, результати діяльності громадських організацій України визначалися широкою участю в ній представників різних суспільних груп і прошарків населення. Для лікування хворих і поранених воїнів було створено широку мережу шпиталів і лазаретів. Біженці й вигнанці забезпечувалися харчовими продуктами, отримували допомогу медикаментами, одягом і взуттям. Для їхніх дітей відкривалися школи й притуки. Визначальна роль у проведенні цих заходів на території України належала інтелігенції.

Reference

Danylov Y. (1991) Na puty k krushenyuu. *Voенно-ystorycheskyi zhurnal – Military History Journal*. Moscow. 10, 80. [in Russian].

Deyvis N. (2000) *Yevropa. Istoriya*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

Donik O. (2002) Diyal'nist' hromads'kykh orhanizatsiy i tovarystv u spravi dopomohy viys'kovym ta tsyvil'nomu naseleennyu v Ukrayini u roky Pershoyi svitovoyi viyny (1914 – 1918 rr.). (O.P.Reient, Ed.) *Problemy istoriyi Ukraini XIX – pocatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of the XIX – early XX cc.* (Vol. 4.), 162. [in Ukrainian].

Stupak F. (2003) Blahochynna diyal'nist' na pachatku XX st. – *Persha svitova viyna: istorychni doli narodiv Tsentral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy. – World War I: the historical destinies of the peoples of Central and Eastern Europe*, 152. [in Ukrainian].

Lazans'ka T. (2002) Nimtsi – vyselentsi ukrayins'kykh huberniy u roky Pershoyi svitovoyi viyny (O.P.Reient, Ed.) *Problemy istoriyi Ukraini XIX – pocatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of the XIX – early XX cc.* (Vol. 4.), 86. [in Ukrainian].

⁵⁰ Ежемесячник...1916. № 2–3. С. 68–71.

⁵¹ Вестник... 1916. № 3. С. 41–42; № 4. С. 24.

⁵² Там само. № 1. С. 25; № 3. С. 36–37.